

VU Research Portal

Thijm in zijn cultuur. Een reactie op de bijdrage van J.A. Bornewasser

Frijhoff, W.T.M.

published in

Tussen isolement en assimilatie. Katholieken en het hedendaagse culturele klimaat
1989

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1989). Thijm in zijn cultuur. Een reactie op de bijdrage van J.A. Bornewasser. In *Tussen isolement en assimilatie. Katholieken en het hedendaagse culturele klimaat* (pp. 31-40). Ambo.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Willem Frijhoff

Thijm in zijn cultuur

Een reactie op de bijdrage van J.A. Bornewasser

In zijn fascinerende synthese heeft professor Bornewasser aan Alberdingk Thijm een specifieke plaats gegeven in het ontwikkelingsbeeld van de Nederlandse cultuur, en meer speciaal van een katholieke cultuur daarbinnen. Een heldere plaats en een evenwichtig beeld. Op het ontwikkelingsbeeld zelf is hier dan ook niet veel af te dingen. Mijn commentaar zal daarom twee andere wegen bewandelen. Op de eerste plaats zal ik nader ingaan op het cultuurbegrip zoals dat met Thijm in verband wordt gebracht. Op de tweede plaats zal ik onderzoeken in hoeverre een beroep op de 'geest van Thijm' voor een verhelderend zicht op het handelen van katholieken in de samenleving van de twintigste eeuw zinvol is. Uiteraard gaat het in beide gevallen om een aantal persoonlijke reflecties, die alle ter discussie kunnen worden gesteld. Niet eigen onderzoek wordt hier gepresenteerd, maar een 'kritiek' van andermans tot een synthese omgesmede werk. De reikwijdte van de vragen die dat werk oproept, vormt tegelijk een impliciete hulde aan de kwaliteit ervan.

Wanneer het over de betekenis van Thijm gaat, wordt wellicht iets te vaak naar zijn geestelijke erfgenamen geluisterd (Brom, Rogier) en iets te weinig naar zijn fysieke nakomelingen, bijvoorbeeld zijn zoon, Lodewijk van Deyssel, wiens levensloop als kind van zo'n vader op zichzelf al een heel cluster vragen van psychohistorische aard mogelijk zou maken. Terecht is door Rogier opgemerkt dat *De wereld van mijn vader*, door Lodewijk van Deyssel twee jaar na de dood van Thijm geschreven, met kritische zin moet worden benaderd omdat Thijms beeld er te veel gestileerd is.¹ Maar juist de onwillekeurige, althans minder door filiale problemen overwoekerde schetsen die Van Deyssel van

Thijms milieu en maatschappelijke ambities geeft, werpen een specifiek licht op de Amsterdamse quasi-patricier die Thijm was of in elk geval heeft willen zijn, zoals trouwens ook Rogier goed beseft.² Van Deyssel laat ons geen wezenlijk ander type katholiek zien dan de Thijm die wij kennen, maar hij verdiept het culturele beeld door aan Thijms bewust (zo niet hyper-bewust) omgaan met de esthetische cultuur een nieuwe dimensie toe te voegen: de grotendeels onbewust blijvende alledaagse cultuur, het dagelijks leven, zijn herkomst, milieu en gezin; en door ons de blik van een insider te gunnen op zijn reflexen en remmingen, angsten en ambities. Het beeld van Thijm wordt dan complexer. In zijn zelfbeeld werkt hij voor de zich ontplooiende eeuw waarin hij leeft en laat hij zich inspireren door Hollands Gouden Eeuw en, verder terug, het ideaalbeeld van de middeleeuwse, christelijke gotiek. In zijn alledaags gedragsspatroon komt hij veel meer naar voren als een kind van de achttiende- en negentiende-eeuwse zelfbewuste burgerij, de vermogende en sterk autodidactische (althans niet in de Latijns-humanistische cultuur) gevormde subtop van de Nederlandse samenleving, die de ondernemersgeest van het regentenpatriciaat had overgenomen. Bij de Bataafse Omwenteling kreeg die maatschappelijk ietwat gefrustreerde groepering haar kans, en nam ze die ook. Onbeschaamd droomde Thijm ervan langs de weg van een herwonnen katholiciteit van heel de Nederlandse geschiedenis zijn eigen ambities als patricier historisch te funderen en te legitimeren. Dat was op zichzelf niet typisch katholiek. Wel vormde het een voorwaarde voor het katholiek inculturatieproces dat Thijm belichaamde.

De historicus kan dus vanuit verschillende gezichtshoeken naar Thijms omgaan met cultuur kijken. Hij kan uitgaan van Thijms zelfbeeld, waarin de 'hoge' cultuur domineert, of van het beeld dat latere belanghebbenden van hem hebben gevormd. Ook kan hij onderzoeken in hoeverre Thijm zich in de geschiedenis van de cultuur van zijn eigen tijd invoegt. We mogen ons dan de vraag stellen of Thijms min of meer impliciete cultuurbeeld, zoals dat uit zijn geloofsbeleving, zijn religieuze praktijk en zijn houding jegens de katholiciteit blijkt, niet veel kenmerkender voor de Nederlandse en meer speciaal de katholieke bevolking van zijn tijd was dan wij op grond van zijn uitgesproken ideeën gewoonlijk denken. Was hij wel zo'n eenling?

Het zal duidelijk zijn dat hier een zekere spanning ligt tussen twee vormen van cultuurbegrip. Enerzijds een meer antropologisch

getint, veelal onbewust blijvend begrip van cultuur als vormgeving van het sociale leven van een groep: in die zin stond Thijm ongetwijfeld veel meer binnen een specifieke traditie dan hij zelf vermocht te zien. Voorbeeldig internaliseerde hij de groepsnormen van de katholieke emancipatieburgerij in zijn gezinsleven en zijn maatschappelijk optreden; zo kon hij, met (of liever gezegd ondanks) zijn wat uitzonderlijke gestalte en al even exceptioneel verwoorde ideeën, toch goed in de katholieke gemeenschap functioneren. Hij was een hardwerkende, vooruitstrevende Amsterdamse grootburger, die sociale erkenning zocht voor zijn werk, zo niet zijn simpele bestaan. Daarnaast hanteren we een meer normatief, esthetisch geladen, 'hoog' cultuurbegrip: vanuit dat meer bewuste cultuurbegrip heeft Thijm bovenmate bijgedragen aan het welbewust intellectueel zelfverstaan van de katholieken in Nederland, en wel langs twee lijnen: die van de levensbeschouwelijke reflectie en die van de esthetische waardering voor het erfgoed als bron van vernieuwing.

De vraag is natuurlijk hoe die twee vormen van cultuurbegrip zich tot elkaar verhouden. Lag Thijm niet zózeer in de katholieke, maar ook in de meer algemeen-Nederlandse cultuur volgens het eerste cultuurbegrip ingebed dat zijn 'bruikbaarheid' als representant van het tweede, meer inhoudelijke cultuurbegrip voor ons erdoor wordt aangetast? Anders gesteld: Was Thijm in zijn attitudes, handelen en ideeën niet meer dan een kind van zijn tijd? Of zijn er in zijn bestaan en zijn werk elementen te vinden die uitstijgen boven de bestaansverheldering van Thijm in zijn tijd waartoe de historische en culturele analyse ons kan brengen, en die maken dat hij ook *ons* nog iets nieuws te zeggen heeft? We kunnen de vraag natuurlijk ook breder formuleren: Hebben historische figuren ons eigenlijk uit zichzelf wel iets te zeggen, bijvoorbeeld door *onze* definitie van katholieke geloofsbeleving in onze huidige samenleving, of liggen zij zozeer in hun eigen, vervlogen of totaal getransformeerde cultuur ingebed dat ze ons niet meer dan een nostalgische emotie kunnen bezorgen en dat elke boodschap die wij van hen menen te ontvangen niet dan bij analogie kan worden verstaan, dus op een geïnteresseerde willekeur van onszelf berust? En als dat laatste het geval is, moeten we dan niet uitermate voorzichtig zijn met een beroep op hun gestalte, hun woorden, hun geest, hun betekenis?

Waar het hier concreet om gaat, is of het inzicht in de historische

ontwikkeling van een katholieke cultuur à la Thijm, via de katholieke subcultuur van de verzuiling naar de zich ontzuilende (maar via de transconfessionele oecumenische initiatieven deels weer herzuilende) cultuur van dit ogenblik, gebaat is bij een gevarieerde en genuanceerde analyse op meerdere niveaus van het cultuurbegrip. Is bijvoorbeeld de verzuiling wel zozeer het gevolg van een bewuste, klerikale strategie geweest, tegengesteld aan de a-klerikale stellingname van Thijm, zoals vaak wordt gesteld?³ Hoe institutioneler en klerikaler historici tegen de verzuiling aankijken en sociologen haar definiëren, des te korter lijkt de verzuilingsperiode te hebben geduurd. Logisch, want een institutionaliseringproces als de verzuiling bouwt voort op attitudes en gedragingen die tot de orde van het eerste, meer onbewuste cultuurbegrip behoren en die tot op zekere hoogte reeds tevoren door de gehele katholieke gemeenschap, geestelijken zowel als leken, worden gedeeld. Wanneer we de verzuiling strikt klerikaal-institutioneel definiëren, beperken we haar tot het tweede, normatieve, ideologisch geladen en beperkter cultuurbegrip. Moeten we haar echter niet veeleer vanuit de negentiende eeuw zien, als een logische episode in het emancipatieproces van de katholieken, en wel speciaal van de leken onder hen, die in hun alledaagse cultuur nu eenmaal met een leiderschapsmodel werkten en hun handelen dus met de voortrekkersrol van de geestelijkheid legitimeerden, zonder overigens steeds op die geestelijkheid te wachten? Vanuit dat eerste, meer antropologisch getinte cultuurbegrip gedacht is Thijm vooral een doodgewoon kind van zijn tijd, geboren in een ontwikkelingsstadium van de katholieke cultuur waarin de institutionele verzuiling zich niet alleen niet opdrong, maar tegen de belangen van de groep met haar universele pretenties op de herwinning van de vaderlandse geschiedenis inging. In zijn latere jaren bleek de halsstarrige en wat van de katholieke 'mainstream' vervreemde Thijm, als die hypothese juist is, te oud en te eenzaam om er nog aan te kunnen wennen. Vandaar zijn verzet tegen de Coalitie. Moeten we dat gebrek aan aanpassingsvermogen nu tot een deugd verheffen en Thijm als anti-verzuilingsapostel gaan vieren?⁴

Wat ik bedoel is, dat we er naar mijn gevoel niets bij te winnen hebben ons een rad voor ogen te draaien door historische gestalten te snel en ondoordacht voor een actueel karretje te spannen. Tijdloze, althans contextloze leuzen kunnen uit elke biografie worden geput. Maar kunnen historische figuren ons bestaan niet

veel beter verhelderen als we *hun* bestaan weten te ontleden, om te zien wat de precieze verhouding erin is geweest tussen cultuur en geloofsbeleving, op de verschillende, hierboven gedefinieerde niveaus van het cultuurbegrip? De inspiratie die zij ons doorgeven komt dan niet zozeer uit hun boodschap voort als wel uit hun leven. Dat leven wordt een bron van bestaansverheldering en reikt ons een model van zelfanalyse aan dat ons attent maakt op de verschillende dimensies, constanten en varianten van onze culturele identiteit als katholieken – wat niet zonder meer hetzelfde is als een 'katholieke identiteit'.

Nu wordt – en dat is op zichzelf ook heel begrijpelijk – ons zicht op de vroegere katholieke cultuur, de katholieke subcultuur van verzuiling en ontzuiling, en het inculturatieproces sterk bepaald door de latere, meer recente ontwikkelingen. Vanuit huidige identiteits- en geloofsbehoeften bestaat er een onmiskenbare tendens om de periode van de verzuiling tussen haakjes te zetten en stilzwijgend al die trekken van de oudere katholieke cultuur te vergeten die ernaar zouden kunnen verwijzen. Zo krijgt Thijm het beeld van de eenzame voorman opgedrongen die, bij wijze van spreken, tegen allen in gelijk had, een hogere cultuur verdedigde dan die welke de verzuilingsperiode bracht, en dan ook terecht door de 'Opstandige Zonen' als geestelijke vader, zoniet als profeet is beschouwd. Hoe legitiem die zienswijze vanuit actualistisch zicht ook mag worden gevonden, de historicus heeft er, meen ik, toch een onweerstaanbare behoefte aan om verder te kijken, naar Thijm terug te gaan, en zelfs over hem heen naar zijn tijd en zijn tijdgenoten.

Bij zo'n analyse van de cultuur van Thijm en zijn tijd zouden we tenminste vier componenten moeten onderscheiden die verschillende tijdsritmen volgen, twee op het niveau van de collectieve voorstellingen en twee op het niveau van het collectieve handelen. De eerste, antropologische component is die van het collectieve wereldbeeld, het levensgevoel, de wijzen van aankijken tegen en omgaan met de werkelijkheid; zoiets als het 'onderhuids natuurbegrip' zoals O. Schreuder het formuleerde. Het is in hoge mate gemeenschappelijk aan al diegenen die een bepaalde leefgemeenschap vormen, tot welke gezindte ze ook mogen behoren. En het verandert slechts zeer langzaam. De tweede component is die van de groepsmentaliteit, het groepsbesef dat de katholieken als maatschappelijke groepering binnen de stedelijke, regionale of nationale samenleving hadden ontwikkeld; de ontwikkeling

van die mentaliteit gaat al sneller, omdat ze in voortdurende confrontatie met de groepsmentaliteit van andere groeperingen, al dan niet religieus van aard, tot stand komt. Op het handelingsniveau vinden we vervolgens de sociaal-culturele component van de maatschappelijke instituties (de gedragscode, het gezinpatroon, de sociabiliteit enz.). Het snelst verandert de vierde component, die van de maatschappelijke organisaties, doelbewust opgericht en even gemakkelijk weer op te heffen. De constanten van het katholiek zelfbewustzijn moeten niet in die laatste component (die bijvoorbeeld het stelsel van verzuilde instellingen omvat) worden gezocht, maar in de eerste twee, die de lange-duur facetten bevatten zoals ze sedert enkele eeuwen zijn opgebouwd: het collectief levensbesef sedert het ontstaan van de Lage Landen als leefgemeenschap in de late middeleeuwen, de groepsmentaliteit sedert het ontstaan van het Nederlands katholicisme als afzonderlijke, herkenbare groep binnen die leefgemeenschap in de zeventiende eeuw. De sociale instituties zijn veelal nog jonger, omdat ze langzaam meeveranderen met het concrete optreden van de katholieken in de samenleving, dat sedert de Bataafse Omwenteling op wezenlijke punten een verruiming van de mogelijkheden heeft gekend. De maatschappelijke organisaties situeren zich, zoals gezegd, op de tijdbalk met de hoogste frequentie en de kortste duur.

Een analyse van Thijms posities zou successievelijk diens plaats binnen de verschillende elementen van deze waaier aan componenten moeten onderzoeken, alsmede de relaties daartussen. Te zamen genomen bepaalt dat de specifieke persoonlijkheid van Thijm, als een uitzonderlijk persoon binnen een duidelijk omschreven groep die zijn activiteiten schraagde en legitimeerde en de herinnering eraan aan de komende generatie overdroeg. Terugkerend naar de problematiek die Bornewasser aansneed, zou ik in het licht van zo'n analyse dan ook een kritische noot willen plaatsen bij de tegenstelling die Bornewasser construeerde tussen Thijms begrip van 'katholieke cultuur' (als universeel gerichte, gelovige bezieling binnen het hele terrein van de 'hoge' cultuur) en de verzuiling (opgevat als ideologisch en organisatorisch isolement). Zeker, Thijm kon zich tegen het eind van zijn leven niet in de nieuwe ontwikkelingen vinden. Maar moeten wij hem daarom, in onze verering voor een negentiende-eeuwse oudvader in wie de latere kritische richting zich meende te herkennen, boven de geschiedenis uitheffen en uitspraken laten doen op een

gebied dat niet echt het zijne was en waar hij zich gezien zijn hele levensgeschiedenis ook niet thuis bij kon voelen? Thijms onvrede met de zich verzuilende confessionaliteit van de late negentiende eeuw heeft, komt het mij voor, meer te maken met zijn wat potsierlijke achttiende-eeuwse deftigheid als Hollandse ondernemer of semi-regent die zich eigenlijk te goed voelt voor de kerk en die de geestelijkheid, of ze nu protestants of katholiek is, om haar bedilzucht wantrouwt, dan met een grondige tijdsanalyse van de situatie waarin de katholieke groepering binnen de Nederlandse samenleving was geraakt. Is zelfs de impliciete suggestie dat Thijm een echte visie, een groots, open en onbesmet cultuurbeeld van de katholieken in de samenleving koesterde dat over de verfoeide periode van de verzuiling heenreikte, geen vrome vorm van anachronisme?

Het gaat hier natuurlijk niet om Thijm alleen. Kunnen wij katholieken eigenlijk nog wel iets met ons zo bijzondere verleden doen, is de hamvraag. Draagt kennis daarvan en inzicht daarin iets nieuws bij aan ons huidig geschiedbesef en dus aan ons vermogen om in aansluiting bij (en eventueel geïnspireerd door) de ontwikkelingsgang van het verleden onze eigen plaats als katholieken binnen de Nederlandse en heel de westerse cultuur te verhelderen? Grosso modo zijn daarbij twee posities denkbaar. We kunnen proberen constanten te achterhalen, vanuit het uitgangspunt dat het verleden op een reële wijze doorwerkt in het heden. Continuïteitsbesef, met de inspiratie voor ons actueel handelen die daarvan kan uitgaan, is dan niet alleen interessant voor intellectuelen, maar wezenlijk voor iedereen. Anderzijds kunnen we de verschillende posities van de historische medespelers op de tijdbalk analyseren om zo modellen van handelen te construeren die van moment tot moment kunnen helpen bij de toetsing van ons eigen handelen en dat van anderen, zonder overigens iets te zeggen over de reële doorwerking van het verleden in het heden. Zulke modellen stellen ons beter in staat om breuken in het handelingspatroon en in het collectief bewustzijn te traceren, omdat ze de continuïteit niet vooronderstellen. Ze maken het ons vooral gemakkelijker om vanuit het geloof, de geloofsverantwoording (dus de theologie) en de gelovige attitude en activiteit van de kerk in de samenleving een nieuw samenlevingsproject te starten, dat het verleden niet uitsluit, maar ons er ook niet in opsluit.

De vraag naar Thijms positie binnen het ontwikkelingsproces van de katholieke groepering in de Nederlandse samenleving is dan

niet alleen voor historici interessant, maar blijft een voortdurende actualiteitswaarde behouden. Bezien in het perspectief van de historische continuïteit staat Thijm reeds te ver van ons af. Voor de generatie van na de Tweede Wereldoorlog hebben de waarden die hij maatschappelijk, religieus, esthetisch belichaamde – als hij ze al niet doelbewust uitdroeg – nauwelijks meer actualiteitswaarde. Veeleer dan een exponent van een permanente (nationaal/kosmopolitische, humanistische, a-klerikale) stroming in het katholieke groepsbewustzijn die ook nu nog een inhoudelijke inspiratiebron zou kunnen zijn, komt Thijm mij voor als een man uit een ver verleden. Wel een uitermate boeiende man, maar toch een christen van vroeger. Zijn leven inspireert niet echt door wat het inhoudelijk, levensbeschouwelijk, zou kunnen aanreiken, maar veeleer vanwege het levensproject van een welbewust christen in de samenleving dat Thijm ons aanreikt, zijn gedragsmodel, en dat hij voor het nageslacht zo overdadig heeft gedocumenteerd.

Moeten we Thijms hypothetische erfenis dus uitspelen tegen de verzuiling en een soort pendelbeweging tussen isolement en assimilatie (of liever gezegd integratie) construeren? Of zijn zowel Thijms levensproject als de verzuiling beide een definitief gepasseerd station waardoor ons hoogstens nog een model zou kunnen worden aangereikt voor een bepaalde relatie tussen katholieke geloofsbeweging en cultuur? Met dat laatste woord zijn we weer terug bij de beginvraag: het cultuurbegrip. Is het niet noodzakelijk eerst ons cultuurbegrip nauwkeurig te bepalen, willen we bij de interpretatie van Thijm, van zijn 'geest', van de verzuiling, van het *aggiornamento* enz. niet langs elkaar heenpraten, omdat we het ongemerkt over verschillende dimensies van cultuur hebben? Over welke cultuur praten we eigenlijk wanneer we een begrip als 'katholieke cultuur' hanteren? Een inhoudelijk begrip dat, zoals seculiere cultuur, zowel naar levensgevoel en -interpretatie als naar de feitelijke vormgeving van het bestaan verwijst? Of een maatschappelijk-organisatorisch cultuurbegrip, zoals dat spreekt uit het verzuilingsconcept dat weliswaar levensbeschouwelijk onderbouwd is maar zich toch vooral door een bewust collectief samenstel van sociale gedragingen, een *subcultuur*, kenmerkt? Of misschien een esthetisch cultuurbegrip, zoals Thijm dat in zijn hoogleraarsfunctie uitdroeg? Of ten slotte een cultureel-antropologisch cultuurbegrip, dat verwijst naar geïnternaliseerde, veelal onbewuste attitudes, mentale categorieën van

waarneming en appreciatie, en gedragscodes die van de vervlechting tussen geloof, gemeenschapsgevoel, levensgevoel en maatschappelijk handelen getuigen?

Mijn eigen standpunt daarbij is, denk ik, nu duidelijk genoeg. We moeten ervoor oppassen het slachtoffer te worden van een historisch continuïteitsvertoog waarbij alles in het licht van het verleden of, wat het verleden zelf betreft, in het licht van het vervolg wordt gezien; de cultuursferen ondoordacht met elkaar te vermengen; door een overdreven inhoudelijk continuïteitsbesef in een nieuwe impasse te geraken. Mag Thijm straffeloos als een boven zijn tijd staand model worden beschouwd? Of dienen we hem niet veeleer binnen zijn tijd, met de meetinstrumenten en het interpretatiemodel dat aan zijn specifieke tijdsorde is aangepast, te begrijpen, als een kind van de achttiende- en de vroeg-negentiende-eeuwse samenleving, gebiologeerd door de eeuwen die achter hem lagen en die de verloedering van het laat-achttiende-eeuwse en vroeg-negentiende-eeuwse vaderland konden doen vergeten? Wat betekent Thijms levensproject, in zijn bewuste en onbewuste dimensies, voor ons anno 1989? Is het niet noodzakelijk de hele Thijm te bezien – als persoonlijkheid, als persoon, en als tijdgenoot van enkele miljoenen katholieken en protestanten –, wanneer we ons op hem willen beroepen? Zal dan misschien niet blijken dat Thijm weliswaar een fascinerende figuur was, maar dat hij voor ons, nu al een eeuw later, door de grote spanning die er heerste tussen zijn unieke persoonlijkheid en de betrekkelijke banaliteit van zijn geloofsovertuiging en zijn maatschappelijke conventies, het zicht op de identiteit van de katholieke cultuur eerder vertroebelt dan helpt verhelderen?

Een co-referent heeft de dankbare rol de advocaat van de duivel te spelen. Ik hoop mij daar naar voldoening van te hebben gekweten...

Noten

1. Vgl. L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*, 's-Gravenhage 1953, p. 275.
2. Aldus ook P. Rietbergen, 'J.A. Alberdingk Thijm herdacht. Enige beschouwingen over katholieke inculturatie als proces en probleem in de negentiende eeuw', in: *Catalogus van de tentoonstelling 'J.A.*

Alberdingk Thijm 1820-1889: Katholicisme en cultuur in de negentiende eeuw', Amsterdam/Nijmegen 1989, p. 5-27.

3. Vgl. de status quaestionis van J.A. Bornewasser, 'De katholieke zuil in wording als object van 'columnologie'', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 30(1988), p. 168-212.
4. Het zal de lezer duidelijk zijn dat Bornewassers analyse heel wat genuanceerder is dan de veel bredere en noodgedwongen overgesimplificeerde voorstelling van zaken die ik hier geef. Men leze slechts zijn werk: H. Bornewasser, *In de geest van Thijm. Ontwikkelingen in de verhouding tussen wetenschap en geloof 1904-1984*, Baarn 1985.